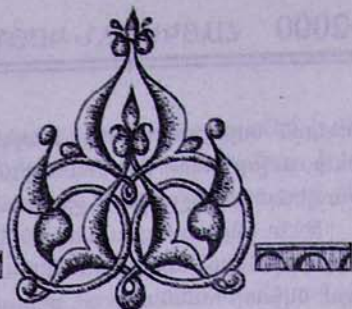

Հ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ ԸՍՏ ՊԵՎՏԻՆԳԵՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ

IV դարը համարվում է Հայոց Եկեղեցու սկզբնական դարը, երբ քրիստոնեությունը Հայաստանում ընդունվեց որպես պետական կրոն: Հանգամանքների բերումով, որը կարևոր նշանակություն է ստանում այժմ, մույն IV դարում հոռմեացի աշխարհագրագետ-քարտեզագիր Կաստորիոսի կողմից կազմվել է Հոռմեական (Բյուզանդական) կայսրության ճանապարհների քարտեզը, որը քարտեզի առաջին հրատարակչի անունից էլնելով ստացել է հայտնի «Պետինգերյան քարտեզ» անվանումը: Այն հատկանշական է մասնաճյուղով, որ տվյալ ժամանակաշրջանի հրամայական պահանջներից էլնելով, նրա վրա արտահայտվել են քրիստոնեական աշխարհի առաջին Եկեղեցիները¹:

Պետինգերյան քարտեզը անփոխարինելի աղբյուր է այն երկրների պատմության համար, որոնք հայտնվել են նրա կազմման տեսադաշտում՝ սկսած Ասիայից մինչև Եվրոպա և Հյուսիսային Աֆրիկա: Այն առավել արժեք է ներկայացնում այն ժողովուրդների պատմության համար (այդ թվում՝ հայերի), որոնք քարտեզի կազմման ժամանակ սեփական լեզվով դեռևս չունեին գիր և գրականություն: Այդ պատճառով քարտեզի համապատասխան հատվածը, որտեղ արտացոլված է Հայաստանը, ինչպես նաև նրան հարևան և հարակից Առաջավոր Ասիայի երկրները, հատկապես կարևորվում է որպես այնպիսի տեղեկությունների աղբյուր, որը կապվում է նաև Հայաստանի պատմության մինչգրային ժամանակաշրջանի հետ:

Ինչպես հայտնի է, մեզան տեղեկություններ է բերում նաև Ամանուն Ռավենագին, որը օգտվել է Պետինգերյան քարտեզի վաղ ընդօրինակություններից: Կրթա-

¹ Տե՛ս Հ. Մարտիրոսյան, Առաջին եկեղեցական հաստատությունները Հայաստանում ըստ Պետինգերյան քարտեզի, «Էջմիածին», 1999 թ.: Բ, էջ 65-70:

տան-Արտաշատ ճամապարհի կայանները թվարկելիս նա հիշատակում է «Didyma» անվամբ կայանը: Անանուն Ռավեննացին 670 թ-ին (ըստ Մարկվարտի 734 թ-ից ոչ շուտ) ստեղծել է իր Կոսմոգրաֆիան (Ravennatis Anonymi Cosmographia)՝ աշխարհագրական մի կոմպիլացիա, որի կազմման ժամանակ օգտվել է նաև Կաստորիոսի քարտեզի պատճեններից, ինչպես նաև այլ (հռոմեական, հունական) իտիներարիաներից (մղոնաչափք): Նրա կողմից Didyma-ի (հունարեն՝ «երկվորյակներ») հիշատակությունը արտացոլում է հին աշխարհում արքայական դիմաստիայի աստվածայնացման սովորույթի տարածվածությունը: Հատկապես մեծ էր Արևի աստծո՝ Ապոլլոնի (Տիր) և Լուսնի աստվածուհու՝ Արտեմիդայի (Անահիտ) պաշտամունքը: Didyma-ն այն բնակավայրի անվանումն է, որն ընկած էր հին Միլեթից (այժմ Թուրքիայում) ոչ շատ հեռու՝ դեպի հարավ: Այն հայտնի էր իր տաճարով և Ապոլլոնի պատգամախոսով (գուշակ): Այժմ այն ավերված վիճակում է:

Տվյալ դեպքում Անանուն Ռավեննացին «Didyma» անունը օգտագործում է փոխաբերական իմաստով՝ նկատի ունենալով Ապոլլոն (Տիր) աստծո պաշտամունքի այն վայրը, որը գտնվում էր հին Արտաշատի կողքին: Մի շարք մանրամասներ դրավերաբերյալ վկայակոչում է Մովսես Խորենացին: Նկարագրելով Արտաշատի՝ Հայաստանի մոր մայրաքաղաքի հիմնադրումը Արտաշես I-ի (մ.թ.ա. 189-160 թթ.) կողմից՝ նա գրում է. «Ուստի առանց դժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեհյան է կանգնեցնում և Բազարանից,՝ քաղաք, որը հիմնադրել էր Երվանդ թագավորը, և որտեղ պահվում էին Ապոլլոնի և Արտեմիսի արձանները (Հ. Մ.),՝ այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի արձանը և բոլոր հայրենական կուռքերը: Բայց Ապոլլոնի արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս, ճամապարհի մոտ»²:

Մովսես Խորենացու այս տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ հայկական Didyma-ն Արտաշես I-ը հիմնել է Արտաշատից ոչ շատ հեռու: Իսկ ինչ վերաբերում է այն ճամապարհին, որի մասին հիշատակում է Խորենացին, ապա պետք է ասել, որ այն հանդիսանում էր այն ժամանակվա Մեովտիս-Կոլխիդական ճամապարհի մի մասը, որը սկիզբ առնելով Տանաիսից (Ազով), այնուհետև Վրաստանով և Հայաստանով հասնում էր մինչև Մարաստան և Հնդկաստան: Մոտավորապես սկսած մ. թ. ա. II-I դդ-ից այս երթուղով էր անցնում «Մեծ մետաքսի ճամապարհի» հյուսիս-արևմտյան ճյուղը՝ այն է Էփեսոս-Արտաշատ երթուղին: Կարելի է ենթադրել, որ Արտաշես I-ը Ապոլլոնի տաճարով ցանկացել է համաշխարհային այդ մայրուղու կողմից պսակել իր մոր մայրաքաղաքի մուտքը:

Ինչպես հայտնի է, Արտաշատի մոտ գտնվող Ապոլլոնի տաճարը իր գոյությունը պահպանեց մինչև մ. թ. III դարը: Այն կործանվեց պարսից արքա, Սասանյան արքայատոհմի հիմնադիր Արտաշիր I-ի (մոտ 180-239/241 թթ., զահին տիրացել է 226 թ-ից) կողմից:

² Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1990, էջ 112:

Անանուն Ռավենագու կողմից այս տաճարի հիշատակությունը մեզ բերում է այն մտքին, որ նրա հիմքի վրա մ. թ. IV դ-ում կարող էր կառուցված լինել քրիստոնեական մի ինչ-որ շինություն: Մեկ այլ բացատրությամբ, Անանուն Ռավենագու կողմից այս տաճարի (կամ նրանից մնացած ավերակների) հիշատակությունը «Didyma» անվամբ, կարող էր տրվել հիմք ունենալով պատմական ավանդությունը:

Նմանատիպ հին հուշարձան էր հանդիսանում նաև Անգղը (Անգեղ-տուն), որը Անանուն Ռավենագու մոտ մշված է «Անանուն կայան» անվամբ և գտնվում էր Տիգրանակերտ-Մելիտենե ճանապարհի վրա: Համաձայն Մովսես Խորենացու տեղեկությունների, Անգեղ-տունը «սերված է մի ոմն Պասքամից, Հայկի թոռից»³: Այս բնակավայրը հայտնի է նաև խեթական աղբյուրներից: Ուսումնասիրողները գըտնում են, որ Անգղը գտնվելիս է եղել հին աքեմենյան ճանապարհի վրա (Դարեհ I-ի «Արքունի ճանապարհ»), նրա Ամիդից մինչև Մելիտենե (Մալաթիա) ընկած ճանապարհահատվածում:

Մ. թ. ա. 160-ական թթ-ին Սուփենեի թագավոր Արկաթիոսը, մվաճելով Անգղը, այն իր մայրաքաղաքը դարձրեց և վերանվաճեց Արկաթիոկերտ: Այս քաղաքը դարձավ Սուփենեի կրոնական, ուսմական, արհեստա-առևտրական կենտրոնը: Արկաթիոկերտ-Անգղում էին թաղվում Սուփենեի թագավորները:

Մ. թ. III դ-ում, երբ Տիգրիս գետի վերին շրջանները անցան հռոմեացիներին, վերին Սուփենեին տրվեց հայկական Ծոփք անվանումը, իսկ ստորին Սուփենեն, որը միացվել էր Սիրիային, անվանվեց Սոփանեն: IV դ-ում Սոփանենեից առանձնացավ Անգեղ-տունը, որը դարձավ Արշակունյաց թագավորական տան «ձեռական իշխանության» կալվածքներից մեկը: Համաձայն Փավստոս Բուզանդի տեղեկությունների, Անգեղ-տան Անգղ ամուր բերդում էին թաղված Հայոց Արշակունի շատ թագավորներ⁴:

Պևտիզմեթյան քարտեզի տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Անգղը ընկած էր Տիգրիսի աջ ափին (արևմտյան Տիգրիս) «ad Tygrem» («Տիգրիսի մոտ») կայանից 27 հոռմեական մղոն (= 40 կմ) հեռավորության վրա: Ուսումնասիրողները այս անվան տակ փորձում են տեսնել Ամիդը (այժմյան Դիարբեքիրը), որը ընկած է Արևմտյան Տիգրիսի աջ ափին:

Անգղը հանդիսանում էր Տորք Անգեղ աստվածության պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը: «Անգեղ» անունը Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ փոխարինում է Միջագետքի Ներգալ աստծուն, որը հանդիսանում էր շումերական պանթեոնի անդրշիրիմյան թագավորության աստվածությունը: Համաձայն Մովսես Խորենացու տեղեկությունների, Տորքը կուսակալ էր մշանակված Անգեղ-տուն գավառում:

³ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 46:

⁴ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 191:

Պևտիմգերյան քարտեզի վրա, ինչպես ասվեց, Անգղը մշված է Տիգրանակերտ-Մելիտենե ճանապարհախառնով: Նրա անվան մոտ առկա է երկու աշտարակների մշանը, որը վկայում է, որ IV դ-ում այդ քաղաքը նույնպես հանդիսանում էր կարևոր կրոնական կենտրոն:

Ինչպես հայտնի է Ագաթանգեղոսի տեղեկություններից, Գրիգոր Լուսավորիչը Հայաստանում քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն հռչակելուց հետո ամփօշապես Հայաստանի տարբեր շրջաններ է ուղարկում եպիսկոպոսների: Նրանցից մեկը հենց Անգեղ-տան եպիսկոպոսն էր (անունը հայտնի չէ): Ն. Ադոնցը այդ կապակցությամբ, վկայակոչելով Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրությունը, մշում է, որ Գրիգոր Լուսավորիչը եպիսկոպոս ուղարկեց նաև Անգեղ-տուն⁵: Նրշված ժամանակաշրջանում Անգեղ-տունը իրենից ներկայացնում էր, ինչպես Ն. Ադոնցն է մշում, հատուկ շրջան, որի մեջ էր մտնում Սոփանենի այն մասը, որը ընկած էր Անգղ բերդի շրջակայքում: Այսպիսով, բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ Պևտիմգերյան քարտեզի վրա Անգղը ներկայացնում է որպես Հայոց Եկեղեցու հիմնած թեմերից մեկի կենտրոն:

Պևտիմգերյան քարտեզի վրա մշված են նաև հեթանոսական մեհյաններ, որոնք պատկանում են կրակի աստծուն: Դրանց թվին պետք է դասել, մասնավորապես, «Strangira» կայանը (Անանուն Ռավենագու մոտ «Stranguira»), որը ընկած է Արտաշատ-Սեբաստուպոլիս (Դիոսկուրիա, այժմյան Սուխումի) ճանապարհի վրա: Strangira-ն գտնվում է Արտաշատից 30 հռոմ. մղոն (= 45 կմ) հեռավորության վրա:

Ն. Մառը «Strangira» կայանը տեղորոշեց Աշտարակում: «Strangira» անունը (լատ. Strangula - «խեղդել»), հաշվի առնելով ժողովրդական ստուգաբանությունը (Strang - uria, Shtrang - uria), նա բացատրում է որպես «օձաքաղաք» («змеероград»)⁶: Երևում է, որ Հայաստանում Աշտարակը մինչ քրիստոնեական ժամանակաշրջանում հանդիսանում էր օձ-վիշապի աստվածության երկրպագության կարևոր կենտրոններից մեկը:

Նման մեկ այլ հուշարձան էր հանդիսանում Օձունը, որը Պևտիմգերյան քարտեզում մշված է «Lazo» (Անանուն Ռավենագու մոտ «Jazo») անվամբ: Օձունի և՛ հայերեն («օձ» բառից), և՛ լատիներեն (jaculus, jacio-«օձ, որը սրընթաց ցատկում է իր զոհի վրա») անվանումները ցույց են տալիս, որ այս բնակավայրում հեթանոսական ժամանակաշրջանում գոյություն է ունեցել օձ-վիշապի պաշտամունք:

Պետք է մշել նաև, որ Օձունի լատիներեն անվանումը («օձ, որը սրընթաց ցատկում է իր զոհի վրա») հստակ ընդգծում է վերջինիս թևավոր օձ լինելու հանգամանքը: Այս ձևով, ինչպես գրում են ուսումնասիրողները, իրար են միահյուսվում երկինքը և երկիրը՝ վերին (թշույններ) և ստորին (օձեր և այլ կենդանիներ) հակադիր աշ-

⁵ Ն. Ադոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 364-365:

⁶ Н. Мэпп, Легенды об основании Куара в Армении и Киве на Руси, «Известия ТАИМК», т. III, Ленинград, 1924, стр. 278.

խարհները: Օձունը և Աշտարակը, ընկած լինելով Լոռվա և Արագածի փեշերին, հանդիսանում են այնպիսի վայրեր, որտեղ հայտնաբերվել են վիշապի մեծաքանակ քարակոթողներ:

Պետիզգերյան քարտեզի վրա, ի տարբերություն «Strangira» կայանի, Օձուն անվան մոտ առկա է երկու աշտարակների նշանը: Ինչպես արդեն նշել ենք մեր հոդվածում («Էջմիածին», Բ, 1999 թ.), IV դ-ում Օձունում հիմնվել էր մի եկեղեցի, որը հանդիսանում էր Հայաստանի առաջին եկեղեցական հաստատություններից մեկը:

«Lazo» կայանով անցնող Մծխեթա-Արտաշատ երթուղու (որը կազմում է Արտաշատ-Մծխեթա-Արտաշատ շրջանաձև ճամապարհի մի մասը) վրա, Satara կայանից (Անանուն Ռավենացու մոտ՝ Cacara) հետո, որը ուսումնասիրողները համարում են Քասաղին (Ապարանի հին անվանումը), նշված է Bustica կայանը: Լատիներեն «Bustica» բառի բացատրություններից մեկն է «գերեզման», «գերեզմանաբլուր» (Busti Bustum): «Bustica» անվանումը ցույց է տալիս Աշտարակի մոտ գտնվող Արշակունյաց արքայատոհմի դամբարան-գերեզմանատունը, որը գտնվում է Աշտարակից 7 կմ դեպի հյուսիս՝ Ջորափ գյուղում:

Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ պարսից Ծապուր II (մ. թ. 309-379 թթ.) արքան, գրավելով Անի-Կամախը և բաց անելով այնտեղ գտնվող Հայոց թագավորների դամբարանները, մտադրվել էր թագավորների ոսկորները տանել Պարսկաստան⁷:

Հեթանոս պարսիկների հավատալիքների համաձայն՝ այդ թագավորների ոսկորների հետ միասին տվյալ դեպքում Պարսկաստան կտեղափոխվեր նաև Հայոց թագավորների «փառքը, բախտն ու քաջությունը»: Սակայն, սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանը, Այրարատում տեղի ունեցած ճակատամարտում հաղթանակ տանելով պարսիկների դեմ (364 թ.), խլում է Արշակունյաց թագավորների ոսկորները և տանում-թաղում Այրարատ աշխարհի Աղծք (Աղջ) գյուղում (այժմյան Ջորափ):

Տվյալ իրադարձությունները իրենց արտացոլումն են գտել նաև Մովսես Խորենացու երկում: Ըստ Խորենացու, Պարսից սպարապետը հայոց նախարարների օժանդակությամբ գրավում է Անի ամրոցը, ավար է առնում այնտեղ պահվող բոլոր արքունական զանձները և թագավորների ոսկորները: Բայց նախարարների խնդրանքով այդ թագավորների ոսկորները ետ են վերադարձվում և թաղվում Աղջք գյուղում՝ Արագածի ստորոտում: Ինչպես Խորենացին է նշում, թագավորների ոսկորները չթաղվեցին սրբերի հանգստարան Վաղարշապատում, որովհետև նախարարները չկարողացան իրարից տարբերել հեթանոսների և հավատացյալների ոսկորները⁸:

⁷ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, էջ 191-192:

⁸ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 187-188:

Հ. Մանանդյանը, վկայակոչելով Սեմ-Մարտենի և Յ. Մարկվարտի, գտնում է, որ Գլաբարացիների իրադարձությունները տեղի են ունեցել մ. թ. 359 թ-ին⁹, հետևաբար և Արշակունի թագավորների նոր դամբարան-գերեզմանատունը նշվել է Պետիգերյան քարտեզի վրա:

Վաղ շրջանի աղբյուրներից հայտնի է, որ Գրիգոր Լուսավորչի ստեղծած առաջին թեմերից մեկն էր Այրարատյան Հայրապետական թեմը, որը ամփոփված էր Երևանի թեմի մեջ էին մտնում Վաղարշապատ, Արտաշատ և Դվին քաղաքները: Ամենայն հավանականությամբ, հաշվի առնելով Դվինի նշանակությունը, որպես եպիսկոպոսի նստավայրի, Ամանուն Ռավենագին էկրատան-Արտաշատ ճանապարհի վրա, այլ կայանների հետ միաժամանակ, մատնանշել է նաև Jndua - Դվինը:

Jndua-ի անվանումը հուշում է, որ այս անվան վերծանությունը պետք է լինի Dna-in, որն էլ նույն Դվինն է: Խորենացին վկայում է, որ Դվին քաղաքը հիմնադրվել է մ. թ. IV դ-ի 30-ական թթ-ին Խոսրով Կոտակ (Փոքր) թագավորի կողմից¹⁰: Մեր կարծիքով IV դ-ի 60-ական թթ-ին, երբ վերջնականապես խմբագրվել էր Պետիգերյան քարտեզը, Դվինը (հուն. Դուվի) իրենցից ներկայացնում էր համեմատաբար մեծ քաղաք՝ հայոց թագավորների նստավայրը:

Կրոնական կենտրոն էր և Ամիդը, որը Պետիգերյան քարտեզի վրա նշված է «ad Tygrem» անվամբ: Ամիդի տեղորոշումը հնարավոր է դառնում, երբ հաշվի ենք առնում Պետիգերյան քարտեզի վրա նշված Տիգրանակերտից մինչև «ad Tygrem» կայանը ընկած հեռավորությունը, այն է 15+14+13=42 հոռմ. մղոն (=60 կմ): Այս հեռավորությունը հենց այն նույն հեռավորությունն է, որ գոյություն ունի Տիգրանակերտից մինչև Ամիդ, և որը ապացուցվում է անտիկ և միջնադարյան հեղինակների տվյալներով:

Ն. Աղոնցի հաստատմամբ, IV դ-ում Ամիդը եղել է միտրոպոլական կենտրոն: Նա այդ կապակցությամբ գրում է. «451 թ. Քաղկեդոնի ժողովի ստորագրություններից երևում է, որ այդ ժողովին մասնակցել են ինքնավար սատրապությունների ներկայացուցիչները, Սոփենեի, Անգիստենեի, Անգելենեի, Սոփանենեի և Մարտիրոսուպոլսի (Տիգրանակերտ - Հ. Մ.) եպիսկոպոսները, որ կազմում էին Միջագետքի թեմը և ենթարկվում էին Ամիդ քաղաքի եպիսկոպոսի միտրոպոլությանը: Օսրոյենեի առանձնահատուկ հետո Միջագետքը նահանգի մայրաքաղաք դարձավ Մըծքինը, իսկ երբ 363 թվականին վերջինս անցավ պարսիկների՝ մայրաքաղաք դարձավ Ամիդը»¹¹:

⁹ Հ. Մանանդյան, Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Բ հատոր, Ա մաս, Երևան, Բ: Երևան, 1978, էջ 175:

¹⁰ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 170:

¹¹ Ն. Աղոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, էջ 403:

Մի շարք այլ կրոնական կենտրոններ, որոնց թվում Bagauna-ն (Բագավան), Chadas-ը (Նադաս), Andaga-ն (Անդակ) և Satala-ն (Սատաղ) գտնվում էին Արտաշատ-Սատաղ ճանապարհի վրա: Նրանց անվանումների մոտ Պատիմգերյան քարտեզի վրա առկա է երկու աշտարակների նշանը:

Յ. Մարկվարտի ենթադրությամբ, Chadas-ը կապված է խաղ եպիսկոպոսի անվան հետ, որը, ինչպես վկայում են պատմական փաստաթղթերը, Ներսես I (Մեծ) կաթողիկոսի կողմից նշանակվել էր կաթողիկոսական տեղապահ: Ըստ Մովսես Խորենացու վկայության, Ներսես I-ը IV դ-ի կեսերին «շինում է եղբայրանոցներ, մեծատաններ և մեծակ (նշանակների) համար խրճիթներ»¹²: Կարելի է ենթադրել, որ նման եկեղեցական հաստատություններից մեկը կառուցել էր խաղ եպիսկոպոսը, որից էլ այդ եկեղեցին ստացել էր իր անվանումը:

Հ. Մանանդյանը Andaga կայանը (ըստ Ամանուն Ռավենացու՝ Andagas) նույնացնում է Անդակին: Սակայն Անդակի գտնվելու վայրը ևս հայտնի չէ:

Սատաղը, լինելով դեպի Արտաշատ տանող ճանապարհի վրա վերջնական կետը, ինչպես ենթադրում են ուսումնասիրողները, նույնպես Հայաստանի (Փոքր Հայքի) թեմական կենտրոններից էր:

Կողմնակի կանգնած է Բագավանը, որտեղ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից IV դ-ի սկզբին մկրտվեցին Տրդատ III արքան և հայոց մեծամեծերը: Դրանից հետո Բագավանում հիմնվել էր եպիսկոպոսական նստավայր:

Մեկ ուրիշ մեծա հուշարձան է հանդիսանում Վասպուրականի Ձորադիրի Ս. Էջմիածին վանքը: Ձորադիրի (Սորադիրի) այս կրոնական հուշարձանը ընկած է Արտաշատ-Տիգրանակերտ ճանապարհի վրա՝ Մեծ Աղբակ գավառում: Այն Պատիմգերյան քարտեզի վրա նշված «Molchia»-ն է (Ջարեհավանից սկիզբ առնող ճանապարհի 39-րդ կիլոմետրի վրա)՝ հսկա մի ժայռ (վերջինիս անունը ծագում է լատ. «moles» բառից, որը նշանակում է «բնական մեծակոշտ», «ժայռ»), որը վեր է հանում հարթ մի մակերևույթից և գտնվում է Ձորադիր բնակավայրի մոտ: IV դ-ում այդ ժայռի վրա դեռևս չկար եկեղեցական շինություն, որը երևում է այն հանգամանքից, որ Molchia անվան մոտ բացակայում է երկու աշտարակների նշանը:

Ձորադիրի Ս. Էջմիածին վանքը հիմնվել է այդ վայրում VI դարում: Ըստ ավանդության այն կառուցել է Ս. Բարդուղիմեոսի վանքի¹³ (որը գտնվում է Ձորադիրի Ս. Էջմիածին վանքի շրջակայքում) ճարտարապետի սանը VI դ-ում:

Մեր հոդվածում («Էջմիածին», 1999 թ., Բ) մենք ենթադրել ենք, որ Molchia-ն նույնանուն է Մեծ Աղբակի Օսի բնակավայրի հետ, որը սակայն այժմ իր հիմնավոր-

¹² Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 182:

¹³ Ս. Բարդուղիմեոսի վանքը, ըստ ուսումնասիրողների, կառուցվել է մ. թ. VI դ-ում: Մեր կարծիքով այն դուրս գտնվելով Արտաշատ-Տիգրանակերտ ճանապարհից, այդ պատճառով չի նշվել Պատիմգերյան քարտեզի վրա: Նույն պատճառով քարտեզի վրա չեն նշվել նաև Ծավարշավանը (Ս. Թադեի վանքը) և Վաղարշապատ քաղաքը:

րումն է ստանում որպես Ձորադիրի Ս. Էջմիածին վանք և գտնվում է Օսիից ոչ շատ հեռու:

Պևտիմզերյան քարտեզը իրավամբ կարող է համարվել մաս որպես աշխարհի կրոնամշակութային քարտեզ: Նրանում մշված բազմաթիվ անունները, որոնք վերաբերում են Առաջավոր Ասիային, իրենց մեջ պարունակում են այնպիսի տեղեկություններ, որոնք ոչ միայն կարևոր են Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, այլև մաս կրոնի պատմության համար:

